

MUZEUL ȚĂRII CRIȘURILOR

CRISIA

LI

O R A D E A • 2 0 2 1

NOI CERCETĂRI ARHEOLOGICE DE TEREN DIN TERITORIUL COMUNEI BATĂR, JUDEȚUL BIHOR

Sorin BULZAN*

NEW ARCHAEOLOGICAL SURVEY AT BATĂR, BIHOR COUNTY, ROMANIA

ABSTRACT

In recent years at Batăr commune was identified the old known archaeological site from Batăr, a monastery and a castle and others new discoveries which was made by field survey: one roman period settlement from *barbaricum*, and three others settlements from medieval period.

Keywords: archaeology, Bihor County, Batăr, discoveries, antiquity, middle Ages

Teritoriul comunei Batăr este marcat geografic și geomorfologic de apele Crișului Negru care divagau în câmpia joasă, puternic împădurită cu cerete și stejerete până la mijlocul secolului al XIX-lea. Acum teritoriul este aproape complet despădurit și desecat, păstrând doar pe unele din vechile amplasamente forestiere pășuni întinse sau terenuri agricole¹.

Zona Câmpiei Crișului Negru face parte din arealul mai larg al Câmpiei Crișurilor. Este important de menționat că terasa de câmpie se confundă în multe locuri cu aceasta din urmă, fapt care a făcut dificilă cercetarea arheologică de teren. Reperele geomorfologice au fost greu de stabilit. Numai în partea de sud-est a fost întâlnită o terasă fermă marcată de începutul Câmpiei înalte a Călăcei. Datorită alternanței culturilor specifică ultimilor ani și mai ales apariția parcelelor cultivate cu rapiță a făcut ca o mare parte a suprafețelor să se prezinte în vegetație la momentul cercetărilor de teren. Acest fapt este de natură să scadă nivelul de acuratețe în culegerea artefactelor pe teren.

Cursurile de apă de pe teritoriul comunei se prezintă acum ca niște brațe de divagare ale Crișului Negru. La nord se află Culișerul care se desprinde în teritoriul satului Tăut lângă pădurea Gurbediu și udă apoi mai multe sate și un oraș, Salonta, până la Mikereki. Mai spre sud se află Ghepeșul Mare și Ghepeșul Mic care se ramifică tot la Gurbediu. La Ciumeghiu, Ghepeșul este cunoscut ca un braț al Crișului și i se mai spunea Crișul Mort². Cursuri mai mici mlăștinoase sunt reprezentate în preajma satului Arpășel de niște ieruge denumite Csicz Er, Sebeș Er sau Ganaș Er. Zona poate fi numită un interfluviu care avea un aspect mlăștinos, extrem de aplatizat și astăzi. Lucrările de hidroameliorații au scăzut nivelul apelor și au secat heleșteiele existente a căror denumire este păstrată încă în toponimie. La sud se afla Crișul Negru propriu zis.

Cele mai vechi urme de locuire sunt reprezentate de câteva fragmente ceramice descoperite cu ocazia cercetărilor de teren pentru elaborarea prezentului studiu. Așezarea care ar putea data din

* Direcția Județeană pentru Cultură Bihor; e-mail: sorinbulzan@gmail.com

¹ Berindei I.O., Măhăra Gh, Pop Gr. P, Posea A., *Câmpia Crișurilor, Crișul Repede, Țara Beiușului, București, 1977, p. 154.*

² Ion Ghinoiu (coordonator general), Alina Ioana Ciobănel, Monica Budiș, Paul P. Drogeanu, *Habitatul, Răspunsuri la chestionarele Atlasului Etnografic Român, Volumul II, Banat, Crișana, Maramureș, București, 2010, p. 47. Bh 6.*

epoca mijlocie a pietrei, neoliticul se afla la marginea vestică a satului Arpășel în apropierea Ghepișului mort.

Epoca bronzului este reprezentată, deocamdată, doar de o descoperire izolată, dar cu importanță istorică și arheologică, anume depozitul de piese din bronz de la Arpășel. Descoperit în anul 1908 într-un loc neprecizat de pe teritoriul satului el conținea falere, tutuli și piese rebutate datând de la sfârșitul epocii bronzului, etapa Hallstatt A1-B2³. A fost observat faptul că din această epocă sunt cunoscute aproximativ 600 de piese din depozitele descoperite în sudul județului Bihor. Aceste depozite sunt reunite sub denumirea generală de depozite de tip Arpășel. Compoziția lor este caracterizată de existența în depozite a unor piese întregi precum și a unor piese rebutate. O caracteristică a acestui tip de depozite este că armele sau uneltele sunt rare. Marea majoritate a pieselor care compun aceste depozite sunt piese de podoabă: pandantivi, brățări de diferite tipuri, lanțuri, inele sau alte tipuri de piese⁴.

Următoarea epocă reprezentată prin descoperiri arheologice este cea romană imperială de când poate data o așezare descoperită în primăvara anului 2016 la locul „Becher” prin cercetările de suprafață pentru elaborarea studiului arheologic. Locuirea se afla în partea de sud-vest satului Tăut, pe malul stâng al Crișului Negru, pe o terasă sau o fostă insulă a râului. Fragmentele ceramice descoperite aici provin de la vase lucrate la roată din pastă fină și semifină cenușie și fragmente lucrate la roată din pastă nisipoasă și zgrunțuroasă de culoare brună și maronie. Alături de acestea au fost descoperite fragmente de chirpici semne ale unor construcții ridicate, probabil, pe structuri din lemn și cu pereții lipiți cu lut.

Situl arheologic de la Tăut „Becher”, comuna Batăr. Așezare din epoca romană.

³ C. Kacso, *Der Hortfund von Arpășel*, în T. Soceanu, *Bronzefunde in Rumanien*, Berlin, 1995, p. 81-130.

⁴ G. Fazekaș, în G. Fazecaș, P. Ardelean, D. Marta, G. Moisa, C. Parasca, A. Țărău, *Monografia comunei Olcea* (mai departe prescurtat Olcea monografie, Oradea), 2014, p. 29.

Tot cu ocazia cercetărilor de teren amintite a fost descoperită o mică așezare cu două sau trei gospodării aflate pe malul unei viroage care tăia terasa aflată la sud-est de satul Arpășel. Situl se află pe partea dreaptă a drumului județean Arpășel-Batăr în apropierea fermei Tulca Mică și a ramificației drumului spre depozitul și silozurile Agroind Cauaceu. În timpul lucrărilor agricole de la locul denumit „Czseres Liget” în solul gălbui proaspăt discuit, au fost observate mai multe pete de pământ mai închis la culoare, rotunde sau alungite. Prin materialul ceramic, bucățile de chirpic, piatră de râu și calcar ele semnaleză urmele unor gospodării medievale timpurii din secolele VIII-X. Din cauza pământului sfârmicios pregătit pentru însămânțare nu au putut fi culese mai multe materiale arheologice pentru că erau greu de distins în solul astfel lucrat. Cele identificate pot asigura, este adevărat, destul de larg datarea micii așezări în zorile evului mediu. Populația unor astfel de așezări era, potrivit, literaturii de specialitate, slavă sau românească. Locuitorii au viețuit aici în timpul de dominației politice avar sau imediat după căderea caghanatului avar, la sfârșitul secolului al IX-lea și până la descălecatul ungarilor în Bazinul Carpatic în 896 sau chiar mai târziu, când situația politică cunoaște o schimbare majoră.

Situl arheologic de la Arpășel, așezare din epoca medievală timpurie, punct „Ceresz Liget”, comuna Batăr

Undeva în secolul al X-lea, probabil în a doua sa jumătate, în zonă se apare și prima populație maghiară în zona satului care poartă un nume caracteristic acestei epoci: Arpad. Potrivit tradiției orale existente încă în sat și comunicată de către preotul reformat, mormintele conducătorilor acestui grup se aflau undeva în zona de sud-vest de sat, unde existau trei movile care delimitau hotarul a trei sate Arpad, Batăr și Tăut. Deși cunoscut de săteni ca toponim, locul nu ne-a putut fi precizat în teren și nici identificat prin cercetările de teren. Actuala „tradiție” orală ar putea avea o sorginte „intelectuală” în informațiile din monografia comitatului Bihor, publicată de Borovszky Samu⁵.

Vatra veche a satului Arpad ne-a fost semnalată potrivit tradiției orale de către același paroh, la est de satul actual. La suprafață am găsit fragmente ceramice, cărămizi sau chirpic din secolele al XVI-lea și, eventual, al XVII-lea. Mulțumim pe această cale pentru informațiile oferite care au dus la descoperiri arheologice. Informațiile furnizate corespund, din nou, cu cele din monografia comitatului Bihor a lui Borovszky Samu⁶ sau în monografia dedicată episcopiei romano-catolice de Oradea de către canonicul orădean Bunyitay Vincze⁷.

⁵ Vende Aladár, *Bihar vármegye községei*, în Borovszky S., *Bihar vármegye es Nagyvarad*, Budapesta, 1901, p. 40.

⁶ *loc. cit.* Din informațiile lui Vende Aladár rezultă că lângă cimitir la locul numit *Telek*, la 1900, se vedeau și ruinele vechii biserici.

⁷ Bunyitay V., *A Várad Püspöség Története*, vol. II, p. 447.

Cimitirul de la est de actualul sat Arpășel marcat cu o cruce (sus) și amplasamentul așezării medievale Arpad (jos)

După o relativă depopulare în secolul al XVII-lea, în urma deselor incursiuni turcești, satul cunoaște și o revenire din zona Aleșdului a urmașilor vechilor locuitori în prima jumătate a secolului al XVIII-lea⁸.

Vatra veche a satului Tăut, sau, mai degrabă, a vechiului sat Dolm, a fost identificată prin materiale culese la suprafață pe terasa aflată la sud de sat denumită pe harta din secolul al XIX-lea *Dolm, Dolmi Puszta*. Tradiția orală actuală semnalează și ea vechea vatră a satului Dolm sau Dalom în această zonă.

Situl arheologic de la Tăut, așezare medievală, punct „Pusta Dolm-vatra satului”, comuna Batăr

Cele mai importante obiective arheologice și istorice (îngropate) rămân cele medievale a căror topografie ridică însă unele semne de întrebare.

Peisajul medieval era dominat de mari păduri, câmpia mlăștinoasă și cursul de apă cel mai important, Crișul Negru care marchează, din evul mediu și până în epoca contemporană, limita între comitatele Bihor și Arad. Talpoșul, azi localitatea cu cel mai mare număr de locuitori din comună, se afla în comitatul Arad. Din punctul de vedere al organizării ecleziastice însă această delimitare era diferită, astfel că mănăstirea Batăr, spre exemplu, s-ar fi aflat sub jurisdicția diocesei de Cenad.

Artera rutieră cea mai importantă era în evul mediu pe axa nord-sud, cu un importat loc de trecere a Crișului la Batăr. Urma apoi cea est-vest, dar numai într-o perioadă mai târzie când artera nord-sud s-a mutat definitiv spre vest pe actualul amplasament al șoselei Oradea-Arad. Pentru a se ajunge de la Oradea la Arad și apoi prin Timișoara spre Peninsula Balcanică existau două variante.

⁸ Folosesc termenul de depopulare relativă pentru că toponimele vechi se păstrează, ceea ce înseamnă că o parte din populație a rămas pe locul sau în vecinătatea vechii vetre a Arpășelului medieval.

Mănăstirea Batăr

Mănăstirea, construită cândva în secolul al XII-lea, aparținea familiei Borșa proprietară a domeniului cetății Cheresig¹⁰. A fost menționată pentru prima dată în anul 1177 ca *ecclesia de Batur* pentru ca la 1316 să fie amintită alături de două sate *possesiones Toty et Kauastelek iuxta mon. Batur et Nigrum Crisium*¹¹. Din această relație de proximitate (iuxta) se desprind date despre amplasamentul mănăstirii Batăr înspre satul Tăut și Crișul Negru. La 1344 un document menționează pământul mănăstirii: *terra(e) Monasterii de Batur*, potrivit canonicului Bunyitay, nu numai ca existență, ci și ca posesiune a capitlului de Cenad, instituția inițiatoare a unui proces de hotărnicie. Documentul este unul dintre cele mai importante privind peisajul și microtoponimia unui colț de țară aflat la marginea comitatelor Bihor și Arad. Mănăstirea aparținea, probabil, iogașilor¹². În același document apare satul Talpoș și locuitorii megieși din Batăr¹³. La 1462 este amintită numai localitatea, Bathor¹⁴. Amplasată într-o fostă insulă înconjurată de o meandru a Crișului¹⁵ mănăstirea pare a consta într-un donjon și o biserică construită din cărămidă, înconjurată de un șanț aprovizionat cu apă din meandrul râului. Spre nord-est ar putea exista un edificiu cu lungimea de aproximativ 26 metri, dar faptul trebuie verificat prin săpături arheologice. Pe teren, în această parte, la suprafață se afla o aglomerare de pietre de râu. Probabil că anexele edificate în incinta mănăstirii au fost acoperite cu un strat de aluviuni, ipoteză care trebuie și ea verificată. Spre sud, în zona în care insula de formă alungită se îngustează cel mai mult, apare urma posibilă a unui șanț.

Cetatea Batăr

Cetatea Batăr este amintită sub forma *arx Feketebator* de către umanistul Nicolaus Olahus în lucrarea sa geografică „Hungaria” publicată în 1536. Datorită acestei mențiuni, arheologul orădean Doru Marta presupunea că cetatea a putut fi construită undeva la începutul secolului al XVI-lea, fiind o posesiune a familiei Toldi. În anul 1556 în timpul conflictelor pentru stăpânirea principatului Transilvaniei, Nicolae Toldi, partizan al reginei Isabella, văduva lui Ioan Zapolya este asediat, înfrânt și decapitat din ordinul episcopului catolic de Oradea. Domeniul a trecut apoi în posesiunea familiei Bathory¹⁶.

„Biserica turcească” azi și, probabil, cea descrisă de Evlia Celebi

¹⁰ A.A. Rusu (coord.), *Dictionarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca, 2000, s.v. Adrian Rusu, Batăr, p. 62.

¹¹ loc. cit.

¹² Bunyitay II. 425.

¹³ D.I.R. C. *Transilvania* vol. IV, p. 198, în *Olcea monografie*, p. 40-43.

¹⁴ Jakó Z., *Bihar megye török pusztítás előtt*, Budapest, 1942, p. 198.

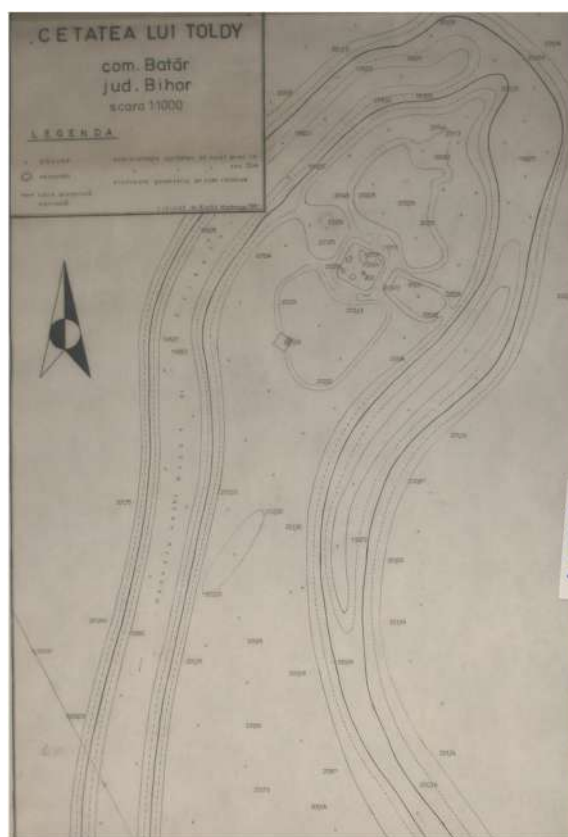
¹⁵ Liviu Borcea, s.v. Batăr, în *Repertoriul monumentelor din județul Bihor*, Oradea, 1974, p. 92.

¹⁶ G. Fazecaș, D. Marta, N. Pop, *Cetățile medievale ale Bihorului*, Oradea, 2012, p. 68 (mai departe abreviată Fazecaș, Marta, Pop 2012).

La 1662 fortificația este descrisă sumar de către călătorul turc Evlia Celebi ca „o palancă care mai înainte a fost o biserică mare. Mai târziu Husein pașa a refăcut-o. El a pus în ea un dizdar și o sută cincizeci de ostași de cetate și, construind în ea și o sută cincizeci de case de locuit, a făcut-o să înflorească. Biserica a transformat-o în geamie. În prezent slujește ca loc de refugiu și de salvare între cetatea Oradea și Ineu. Și aici râul Criș curge pe la poalele cetății, iar copacii înalți din cele 4 părți fac umbră deasă”¹⁷.

Din acest scurt pasaj se poate înțelege că fortificația era una cu val de pământ (palancă) și șanț, că ar fi putut avea o formă patrulateră (cele patru părți [ale fortificației]). Această ipoteză privind planul cetății pare plauzibilă dacă este luată ca analogie cetatea ridicată tot de familia Toldi la Sânicolau Român – Roit, o fortificație mică, un castel, cu suprafața de un hectar care era și reședința nobiliară a acestui clan bihorean. Incinta fortificată adăpostea o biserică impozantă, probabil din cărămidă, mult mai veche decât incinta care ar fi putut fi ridicată de familia amintită la începutul secolului XVI¹⁸.

Alături de informațiile prețioase furnizate de călătorul turc, o problemă importantă care rezultă din istoriografie este amplasarea fortificației în teren. Majoritatea cercetărilor de topografie istorică din ultimii zeci de ani o plasau la est de sat¹⁹ sau nu îi precizau amplasarea²⁰. Schița topografică existentă la Muzeul Țării Crișurilor, Oradea poartă în cartuș titlul „Cetatea lui Toldi” și ilustrează o mică incintă rectangulară înconjurată de șanț totul într-un meandru adânc al Crișului Negru.

Ridicare topografică realizată în 1981 de Hadnagy Arpad. Muzeul Țării Crișurilor, Oradea

¹⁷ Călători străini despre țările române, vol. VI, București, 1976, p. 515, 528.

¹⁸ Pentru castelul reședință de la Sânicolau Român sau Nagyfalu cum este amintit în documente, vezi Ioan Crișan, Așezări, monumente și descoperiri feudale timpurii și feudale din hotarele comunelor Cefa, Nojorid și Sântandrei, în *Crisia XX*, 1990, p. 138 sau recent la Fazecaș, Marta, *Pop 2012*, p. 71sq.

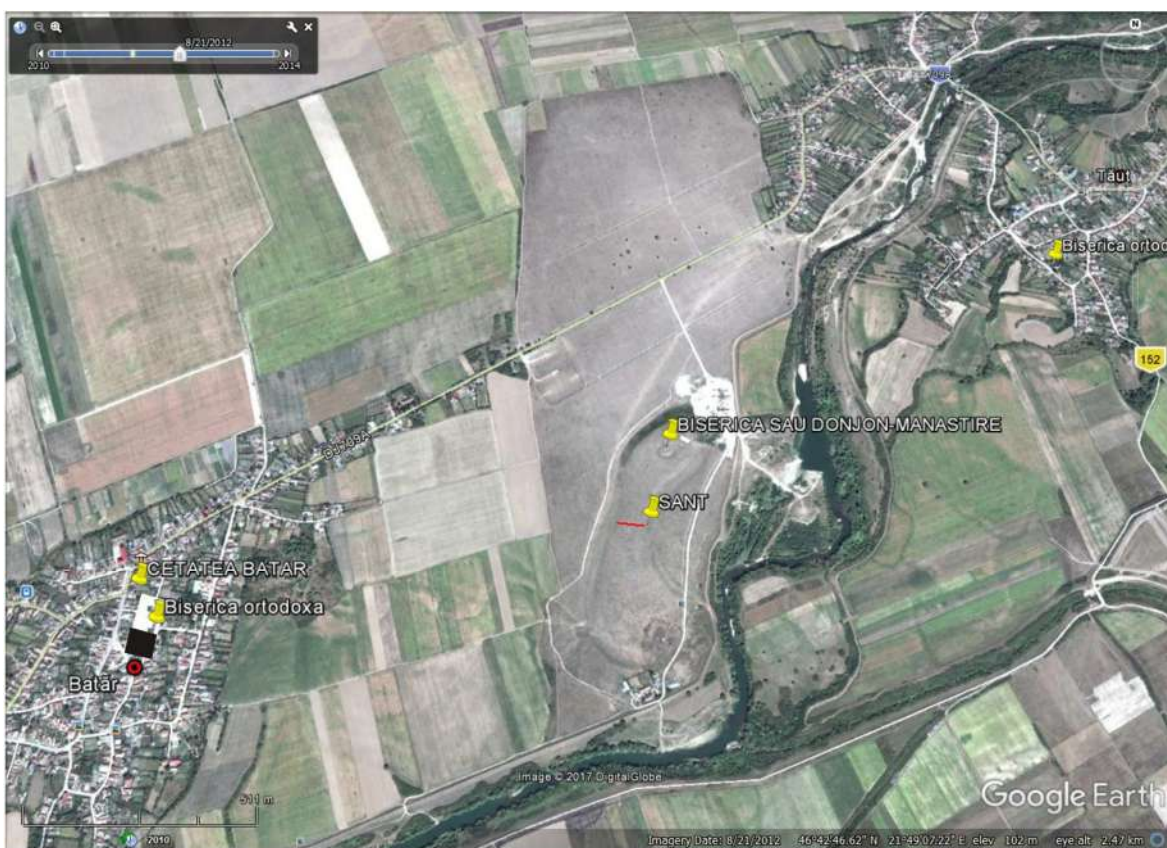
¹⁹ S. Dumitrașcu, A. Hadnagy, *Cercetări de topografie arheologică în Crișana*, în *Crisia XII*, 1982, p. 360, Tabel, nr. 74.

²⁰ Fazecaș, Marta, *Pop 2012*, loc. cit. unde este prezentată o fotografie făcută pe marginea unei șosele a cărei singură relevanță documentară este, eventual, „peisagistică”.

Dâmbul mai înălțat pe care se află fragmente de cărămizi medievale și piatră, împreună cu șanțul se disting clar în teren, dar resturi de la ruine apar și la nord-est de ridicătură centrală. Pe planul lui A. Hadnagy spre nord-vest apare schițată și fundația unui obiectiv cu plan rotund, un posibil turn.

Ultima mențiune a cetății este din timpul răscoalei antihabsburgice conduse de Francisc Rakoczi al II-lea, în anul 1705, când, aici, a avut loc o bătălie importantă. După victoria habsburgilor în anul 1712, cetatea a fost distrusă și mai târziu se pare că a fost demantelată de localnici²¹.

O mențiune privind localizarea monumentelor potrivit tradiției orale locale face însă notă discordantă. Ea este furnizată relativ recent, în anul 2005, de către istoricul medievist Liviu Borcea²² care semnalează observația lui Bunyitay Vince de la sfârșitul secolului al XIX-lea cu privire la topografia ruinelor medievale existente la Batar. Canonicul orădean cunoștea tradiția locală referitoare la două monumente medievale. „Până în ziua de astăzi sunt două ruine: una în interiorul satului, prin părțile bisericii, cealaltă în exterior, spre răsărit, dar acestea sunt doar sub pământ. Prima este considerată de tradiție ca fiind o cetate, cea de a doua, mănăstire”²³.

Pl. 2 Satul Batar pe o captură Google Earth cu posibilul amplasament al cetății și mănăstirii.

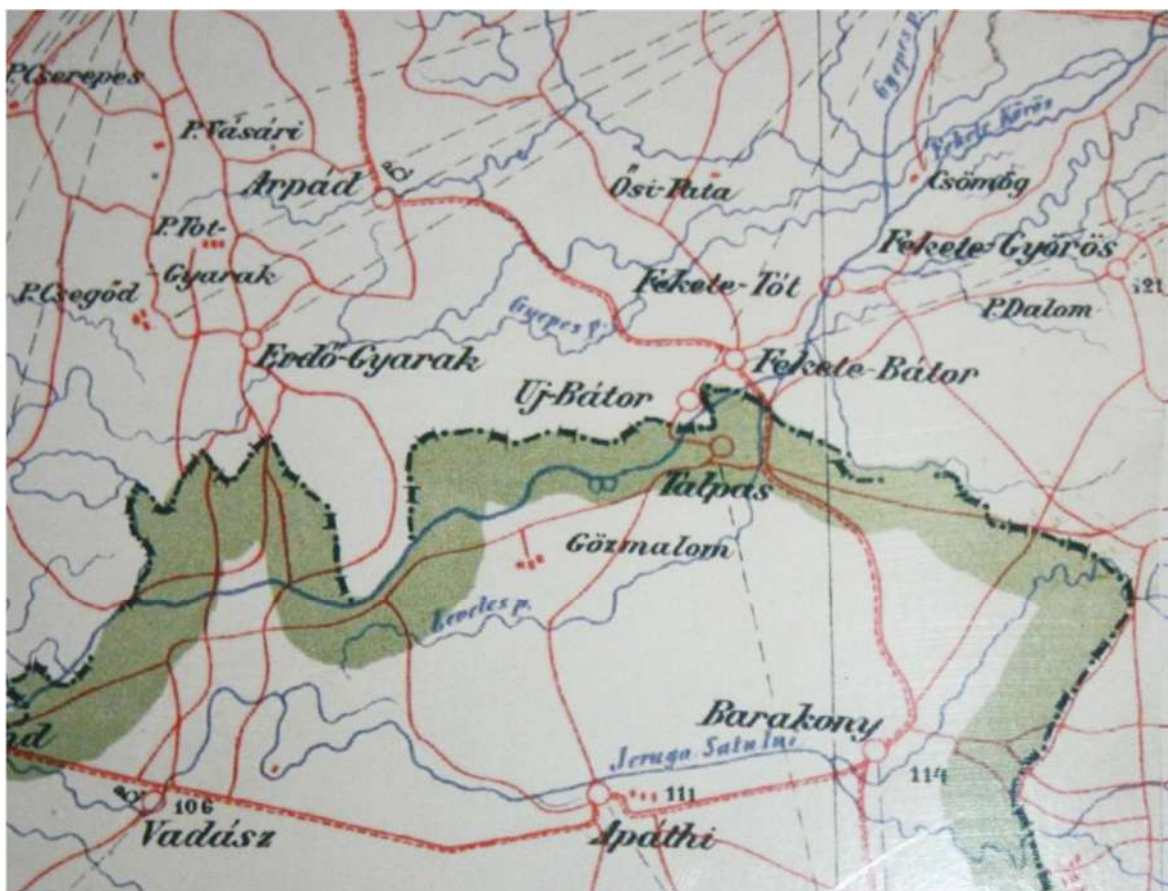
Această dualitate cetate-mănăstire păstrată în memoria colectivă locală până în secolul al XIX-lea este de natură să facă, într-o oarecare măsură, lumină asupra înțelegerii topografiei medievale. Cetatea familiei Toldi ar putea fi amplasată în vatra cea mai veche a satului actual în zona bisericii ortodoxe unde trama stradală delimitează un trup de sat distinct, având o formă ovală tăiată în patru de două drumuri perpendiculare. La începutul secolului al XIX-lea satul era încă înconjurat la nord sud și est de apele Crișului Negru, astăzi îndiguite și retrase spre sud. Mai exista și un braț al Crișului,

²¹ Fazecas, Marta, Pop 2012, p. 69.

²² L. Borcea, *Bihorul medieval*, Oradea, 2005, p. 208.

²³ Bunyitay V., *A Várad Püspöség Története*, vol. III, Egyházai, Oradea, 1884, p. 406.

acum mort, denumit Gepiş. Microtopografia și microtoponimia ar corespunde în mare cu situația descrisă în secolul al XVII-lea de Evlia Celebi cu excepția impozantului edificiu ecleziastic care, cel puțin din traducerea oferită de editorii *Călătorilor străini* s-ar fi aflat pe același amplasament cu cetatea de pământ din timpul ocupației turcești: „o palancă care mai înainte a fost o biserică mare”. După părerea mea edificiul ecleziastic amintit și de cronicarul turc ar putea fi biserica mănăstirii din Batăr, ridicată în secolul al XII și amintită prima oară în documente în 1177 ca *ecclesia de Batur*. Un posibil argument pentru această amplasare se află întâmplător consemnată până în epoca modernă în harta diocezei catolice de Oradea întocmită de Lipovitschi unde la est de satul Batăr se află marcată printr-o mică buclă de la nord de Crișul Repede o zonă ce aparținea episcopiei de Cenad.

Teritoriul comunei Batăr pe harta diocezei de Oradea. Episcopia romano-catolică Oradea.

Cu ocazia vizitării zonei din apropierea bisericii ortodoxe din Batăr și a chestionării locuitorilor am putut aduna mai multe informații. S-a constatat, astfel, că în tradiția istorică locală de azi cu privire la existența a două monumente nu există nici o știre despre vreo „cetate” în sat, ci numai la est denumită acum „Cetatea Turcească”. Parohul ortodox al bisericii din Batăr preciza că pe locul bisericii actuale a existat o biserică din lemn mai veche și că la nord de biserica ortodoxă actuală și chiar de casa parohială, aflată la aproximativ 200 metri nord de edificiul de cult, există un loc denumit „Cimitirul turcesc”. Referitor la această din urmă informație cred că ea semnaleză, eventual, o necropolă veche a cărei datare este incertă pentru localnici. În plus, ni s-a comunicat o tradiție perpetuată oral, după care locuitorii actuali ai Batărului au venit dintr-o așezare aflată mult la nord dintr-un loc denumit „Culișer”, precizat la câțiva kilometri mai la nord de Batărul actual, pe malul pârâului cu același nume, undeva la est de satul Arpășel. Observații interesante le-au adus și cercetările de teren.

Este important de precizat că în sat nu a fost identificat vreun sector de zid sau de val de pământ. Totuși, în partea estică a satului există o zonă mai înălțată între cel puțin 1 și 2 metri, dezvoltată în lungime pe axa nord-sud. Acolo ar fi cea mai veche parte a satului, potrivit clădirilor existente și a ridicărilor topografice mai vechi. Ca relief, zona este foarte asemănătoare celei de la „Biserica Turcească”, locul situat la aproximativ 1 kilometru est de unde se află amplasat actualul monument arheologic, în fapt, acum, un sit arheologic. Această asemănare este dată de existența unor viroage și brațul mort al Crișului care înconjură această adevărată insulă.

O observație interesantă a fost făcută la unele din casele vechi, construite, fără excepție, numai din cărămidă nearsă, văioagă, ale căror colțuri au fost întărite cu niște cărămizi de mari dimensiuni. Explicația acestui mixaj de materiale de construcție poate avea două explicații. Prima este furnizată de istoria locală care păstrează vie amintirea fabricării cărămizilor nearse și arse de către locuitorii țigani. Aceștia extrăgeau lutul și le confecționau la locul „Gropoia”. Datorită varietății cărămizilor, a doua ipoteză ar putea fi existența unui edificiu mai vechi de unde acestea au fost refolosite. Din fragmentele de cărămizi întregi existente pe la marginile grădinilor s-a putut constata mărimea lor ieșită din comun, aproximativ 18-20 x 40 cm și chiar peste aceste dimensiuni precum și arderea lor diferită de cele actuale. O altă categorie de material de construcție ar putea fi tot un fel de cărămizi mai mici și mai subțiri, dar arse mult mai slab, din care nu am găsit exemplare întregi. Acestea ar putea fi așa numitele cărămizi țigănești, desemnând o cărămidă de calitate inferioară. Cărămizi asemănătoare cu această ultimă categorie au fost găsite la punctul „Cetatea Turcească” din Batăr, dar mai ales la amplasamentul vechii mănăstiri premonstratense de pe dealul „Promontor” al Oradiei, despre care știm că a funcționat între secolul al XIII-lea și al XV-lea. Pentru a doua categorie o analogie ar putea fi cărămizile descoperite în cetatea Oradea care, potrivit lui Janos Emodi, ar data înainte de sfârșitul secolului al XVI-lea. Începând din acest moment dimensiunea acestui material de construcție se uniformizează în jurul lungimii de un *picior*, a cărui mărime este variabilă local, dar care la cărămizile orădene încep să aibă valoarea de 5 x 14 x 29 cm²⁴.

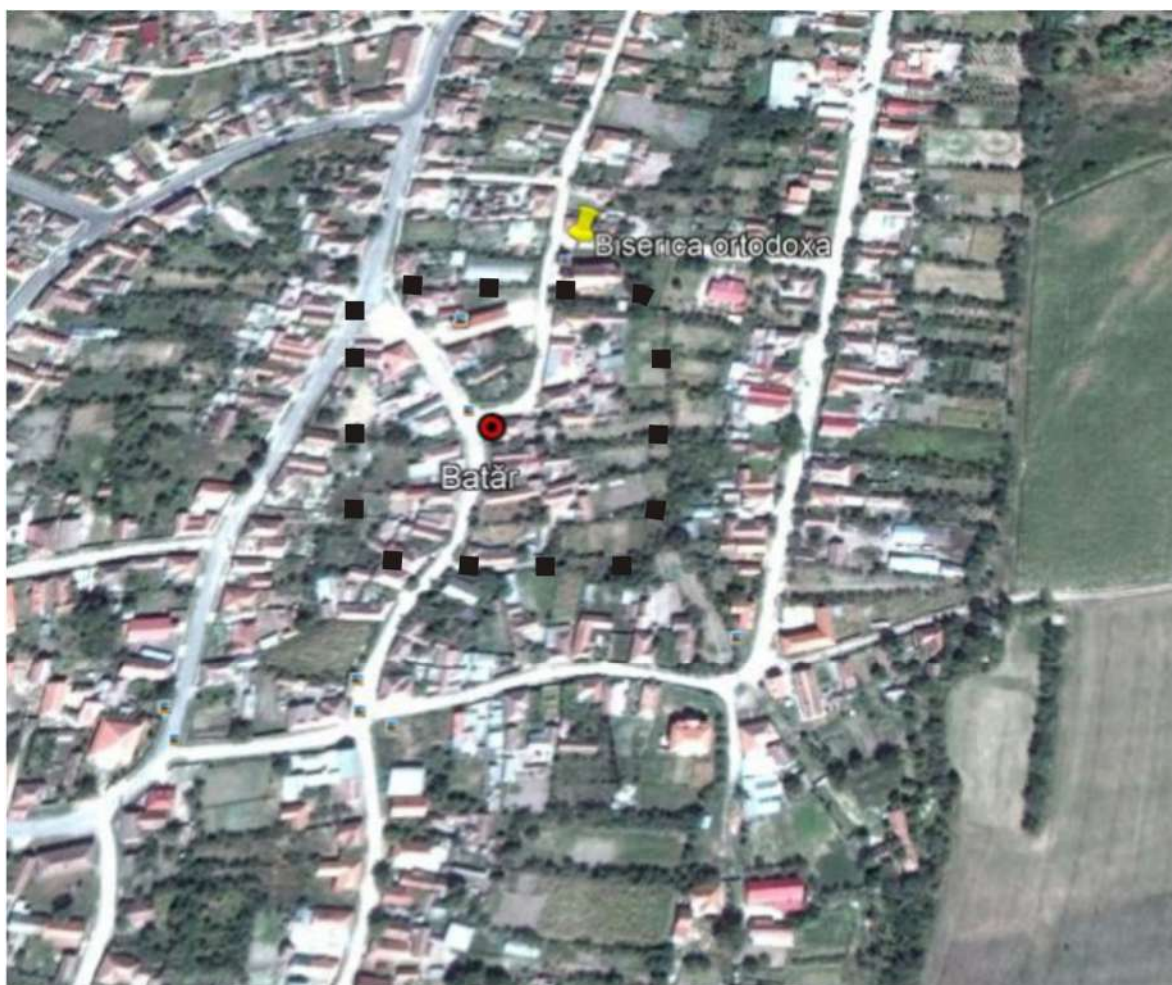

Cărămidă de mari dimensiuni de lângă biserica ortodoxă din Batăr

Căramizi profilate la sud de biserica ortodoxă din Batăr

La exemplarele de la Batăr nu au fost găsite monograme. Poate că identitatea acestora cu cărămizile din care au fost ridicate zidurile castelului de la Sânicolau Român va lămuri problema datării acestui enigmatic edificiu îngropat, chiar în lipsa unor săpături arheologice. Ctitorul celor două castele a fost Nicolae Toldi, același personaj care la 1556 a fost asediat, înfrânt și decapitat în cetatea sa de la Batăr²⁵.

O posibilă aplasare a cetății ridicate de familia Toldi în secolul XVI

²⁵ Vezi mai sus nota 1.

În concluzie, în urma cercetărilor de suprafață nu au fost identificate elemente de fortificație precum ziduri sau valuri și șanțuri ci doar cărămizi, ceramica tipică lipsind de la suprafață, cel puțin în grădinile la care am avut acces. Din acest motiv, până la noi cercetări, existența unui castel medieval în proximitatea sudică a bisericii ortodoxe din Batăr nu poate fi stabilită. Totuși, prezența cărămizilor care ar putea fi medievale și tradiția despre existența aici a unei cetăți ar putea indica amplasamentul unui edificiu feudal. În imaginile satelitare disponibile prin Google Earth pe limba de pământ naturală, la sud de biserică se observă un perimetru mai înalt cu 1 metru care ar putea avea o formă pătrată cu latura de aproximativ 115 metri, dimensiune foarte apropiată de castelul familiei Toldi de la Sânicolau Român. Noi cercetări vor putea stabili situația arheologică a acestei zone, alături de cea de la „Biserica Turcească” azi denumită „Cetatea turcească”, aceasta cu statut de sit arheologic.

Așezarea medievală de la Batăr

Așezarea medievală Batăr denumit în Repertoriul Arheologic Național, Situl arheologic de la Batăr - Hârbod. t. 146, p.A 1067, S = 20 ha (Neolitic, Epoca medievală / sec. XVI se află est și sud de satul actual și constă dintr-un câmp din care a fost recoltat material arheologic abundent, mai ales din epoca medievală târzie sec XVI-XVII. Urmele de chirpic descoperite în arătură ar putea indica și prezența unor cuptoare. Nu se cunoaște dacă vestigiile amintite arată o parte din vechiul sat Batăr sau cartierul vămii, ori pur și simplu o zonă „industrială” antrenată în prelucrarea pe loc a ceramicii.

Alte descoperiri medievale

În anul 2010 cu ocazia lucrărilor la balastiera de pe malul drept al Crișului Negru, la nord-est de amplasamentul mănăstirii medievale a fost descoperit un depozit de 13 piese din fier, unelte, topoare cuțit, tesle, șperacluri și o furcă de întors fânul. Acestea au fost datate de către colegul arheolog Doru Marta în secolele XVII-XVIII²⁶.

La locul „Gropoia”, situat la marginea satului, lângă așezarea din secolele XIV-XV, a fost descoperit un tezaur monetar depozitat într-un vas de lut. Tezaurul este compus din 572 de denari și obuli din argint datați în secolele XIV-XV²⁷. La Muzeul Țării Crișurilor din Oradea sunt păstrate și fragmente ceramice culese cu ocazia descoperirii tezaurului monetar.

Ruinele castelului de la Batăr - Insula Biserica Turcilor. la limita de E a localității, în dreapta șoselei Batăr - Tăut, lângă digul din dreapta al Crișului Negru cod RAN 27392.01 0,50 ha Primăria Batăr are o stare de conservare precară. Practic, ruinele nu mai sunt vizibile. Epoca medievală (sec. XV - XVI).

Satele componente ale comunei Batăr

Batărul este amintit ca localitate în 1332-1137, atunci când exista deja o biserică unde slujea un anume un *Laur(enti)us sac(erdos) de villa Batus*. Se pare că aparținea episcopiei catolice de Oradea, spre deosebire de mănăstirea care aparținea, după Bunytai Vincze, diecezei de Cenad²⁸. Numele pare de origine turcică, fiind pus de către Sigismund Jako în legătură cu familia nobiliară Barsa, care avea asemenea posibile origini. După același autor, această familie ar fi ridicat și mănăstirea. A fost, se pare, proprietate regală și mai ales domeniu al familiei Toldi, începând cu 1390. Hotarul satului este descris în documentele medievale drept împădurit și mlăștinis. Ca nume rețin atenția Gelert, de pus, eventual, în legătură cu cultul sfântului Gerard, întemeietorul diecezei de Cenad, câteva nume maghiare și Toth (slav), Kenez (cneaz), Vaida (voievod) sau Olah²⁹. La 1344 sunt amintiți locuitorii din Batăr în legătură cu un proces de hotărnicie. Din 1462 începe să fie amintit cu grafia Bathor³⁰, iar din 1470 cu cea de Fekyetebator. Potrivit lui Sigismund Jako, atestarea din 1473, sub forma Naghbathor arată că existau deja două localități Batărul Mare și, probabil, Batărul Mic și/sau Batărul Nou³¹. Denumirea arată dezvoltarea localității în secolul al XV-lea. Castelul aparținea, cum s-a văzut mai sus, familiei Toldi, apoi Bathory și Rákóczy³². Începând cu secolul al XVIII-lea este în proprietatea familiei *Eszterházy*, proprietari având și familiile Lovassy, Stern și Capdebo. Un monument uitat și degradat a fost ridicat la Talpoș de către ultima familie amintită. Este capela funerară a familiei Capdebo, acum în ruină.

Arpășelul este amintit pentru prima dată la 1214 sub numele *v(illa) de Arpa*, iar la 1326 poss(esio) Arpad, 1333 1341, 1347 poss. Arpad (DIR/C III. 61, IV. 12, 25, 398); 1397, 1424, 1489 Arpad; 1504 Arpadh, 1587 poss. Arpad; 1692 pr. des. Arpád; 1598 Arpad; 1773 pag. Arpád. Potrivit lui Sigismund Jako numele satului ar putea arăta o locuire maghiară timpurie de la sfârșitul secolului al X-lea și începutul secolului următor. A fost posesiune regală, apoi nobiliară de proveniență sudică din comitatele Arad, Zărand sau Cenad. La sfârșitul secolului al XIII-lea aparținea familiei Vasari și

²⁶ Îi mulțumesc și pe această cale colegului Doru Marta pentru informația furnizată.

²⁷ Liviu Borcea, s.v. *Batăr*, în *Repertoriul monumentelor din județul Bihor*, Oradea, 1974, p. 92.

²⁸ Bunytai V, *A Várad Püspöség Története*, vol. III, Egyházi, Oradea, 1884, p. 406.

²⁹ Jako, op. cit. p. 207sq și 113. Pentru originea turcică: pecenegă, uză sau cumană a respectivei familii vezi și Györffy G. *A Székelyek eredete és településük története*, p. 63. Pentru întemeierea mănăstirii vezi p. 114.

³⁰ Jakó, loc. cit.

³¹ Jakó, loc. cit.

³² <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarorszag-varmegyei-es-varosai-1/bihar-varmegye-es-nagyvarad-4B81/bihar-varmegye-kozsegei-irta-vende-aladar-4D3B/fekete-bator-4E84/>.

apoi vreme îndelungată familiei Csaky³³. Poseda, cum am amintit, o biserică din cărămidă ale cărei ruine erau vizibile încă pe la sfârșitul secolului al XIX-lea în zona cimitirului³⁴. Un document din anul 1417 menționează Sf. Gheorghe Martirul ca hram al bisericii, ce pare să fi fost ridicată la sfârșitul secolului al XIV-lea³⁵.

Satul Tăut se afla menționat la 1316 în posesiunea clanului din Zărand, Becsgergely, sub denumirea de Feketetót, Feketetóti: *p-es communes Toty et Kauastelek iuxta mon. Batur et nigrum Crisium existens vacuas*. 1341 Toti, 1344 Touthy (DIR/C IV. 12, 198); 1355 poss. Toth (DRH C. X. 339); 1405 Thoty, 1552 Thooth; 1588 Tóth. Începând cu anul 1598 alături de acest sat începe să fie amintit și satul Dolm învecinat sub forma Dalom; 1692 Tott pr. des; 1773 pag. Fekete Tó. La sfârșitul secolului al XVIII-lea între anii 1780-1781 apar următoarele denumiri Fekete-Tóth, Tóth + Kis-Dalom, Domu mik pr., Nagy-Dalom, Dolmu mare pr., 1785-1786 Fekete Tó, Fekete-Tóth, Fekete-Toth, F. Tóth, 1788 F. Tót, 1796-1799 Fekete Tót + Kis Dalom, Dolumik pr. + Nagy Dalom, Dolummare pr.; 1858 Feketetót, 1877 Feketetót + Dalom, 1882 Feketetót, Fekete-Tóth + Vaka + Dalusi puszta, 1893 Feketetót (Hnt. 1858, 1877, 1882, 1893); 1909 Tăut, Feketetót. În 1913 apare Tautul cu fermele izolate (tăniaruri): Feketetót + Illéstanya + Kötelestanya + Nadányitanya + Sebestanya, 1910-ben még + Dalosi vagy Dalusi puszta + Kabdebó tanya³⁶. Numele satului vine de la termenul cu care maghiarii denumeau populația slavă gasită sau colonizată aici. În românește termenul își are echivalentul în Sârbi, dar există și un regionalism în cuvântul tăut.

Satul Dolm, în acest moment existent ca un trup de sat care aparține Tăutului, are o atestare documentară mai veche cu un veac decât satul în componența căruia se află astăzi. El este amintit prima dată în Registrele de la Oradea în 1214 sub numele de *Dolman*. La 1344 este amintit sub numele de Dolm, 1552 Dalom. La început a aparținut Zărandului, dar apoi devine posesiune a episcopiei catolice de Oradea, când devine și centrul unui district numit al celor două Crișuri sau al Dolmului. Numele pare să descrie o situație geografică specifică, satul fiind amplasat deja pe terasa (vezi pantă bruscă, vizibilă) sudică înaltă a Crișului Negru. După câțiva kilometri spre sud câmpia se înalță brusc, schimbând încă o dată relieful spre câmpia Călăcei. În acest fel se închide la sud zona plată și brăzdată de ape leneșe ale zonei de divagare a Crișului Negru. Pandantul de la nord a acesteia este terasa înaltă care se conturează la vest de Tulca.

³³ Jako, *op.cit.* p. 200sq.

³⁴ <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/ErdelyHelysegnevTar-erdely-bansag-es-partium-tortenet-i-es-kozigazgatasi-helysegnevtara-1/telepulesek-1C9/a-1CA/arpasel-275/>.

³⁵ Jako, *loc.cit.* Pentru Arpășel data ridicării bisericii ar fi 1397, vezi Jako, *op. cit.* p. 111.

³⁶ <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/ErdelyHelysegnevTar-erdely-bansag-es-partium-tortenet-i-es-kozigazgatasi-helysegnevtara-1/telepulesek-1C9/t-1535/taut-1569/>.